

EL PROBLEMA CRONOCULTURAL DE LES NECRÒPOLIS DURANT L'ANTIGUITAT TARDANA

JORDINA SALES i CARBONELL*

INTRODUCCIÓ

És de sobres ben sabut que la cultura romana és una de les poques que en el món antic experimenta un canvi significatiu pel que fa al seu ritus funeràri, ja que es passa de la incineració a la inhumació aproximadament cap al segon terç del segle II dC, i sembla que aquest canvi ve influenciat, en bona part, pel ritual d'enterrament jueu, que serà el que adoptarà el cristianisme ja des dels seus inicis, per motius, bàsicament, de continuïtat.

La intenció primera d'aquest treball és fer una aproximació a les nostres antigues necròpolis per tal d'establir pautes, encara que siguin purament teòriques, que ens ajudin a saber quan ens trobem davant un ritual d'enterrament cristià i quan no. Hem de tenir clar d'entrada, doncs, que per assolir el nostre objectiu, primer, haurem de fer una contextualització històrica del territori on apareixen les necròpolis, i intentar donar una cronologia al jaciment, ja que sense aquestes dues dades bàsiques no podem pretendre dilucidar quin és el possible ritual practicat en una necròpolis concreta, tot i que es pot donar algun cas on el ritual sigui tan clar que per si sol ja ens dóna una cronologia o un marc històric força fiable. Així, per exemple, si tenim una necròpolis del segle VII, serà absurd parlar d'arrianisme, però, en canvi, no ho serà tant parlar de catolicisme i, fins i tot, de paganisme; cada espai cronològic establirà diverses variants religioses i culturals, resultat de la important i constant circulació de diferents grups humans durant tota l'antiguitat tardana. Per tant, hem de tenir present que podem tenir una diversitat de necròpolis tan extensa com diferents ètnies, cultures i religions incideixen en un un espai cronològic

* Universitat de Barcelona

concret, que en aquest cas és l'antiguitat tardana.

Tot i l'aparent simplicitat d'aquesta proposta, els fets són més complicats del que sembla a simple vista, perquè, en realitat, a part d'uns quants exemples urbans i algun de rural realment excepcional, que ens mostren un ritual clarament cristià,¹ la resta de necròpolis de l'antiguitat tardana presenten greus problemes a l'hora d'establir-ne, no ja una atribució religiosa o cultural, sinó també una base cronològica que ens permeti incloure o descartar altres elements.

LA DICOTOMIA CAMP/CIUTAT

Durant tota l'antiguitat, les ciutats acostumen a ser els principals centres receptors i difusors de qualsevol tipus de canvi o novetat. Així, les ciutats serien els primers punts que rebrien la nova religió, però, tot i que aquesta religió comencaria a ser un fet important sobretot a partir del segle IV, això no vol pas dir que es generalitzés, perquè, tal com podem veure a través de la documentació, a les ciutats hi ha clares perduracions paganes dins de les mateixes comunitats cristianes,² fet observable, a tall d'exemple, a través de les actes del concili d'Elbira o dels escrits de Pacià.³

Però, tot i així, és a les ciutats on veiem amb més claredat quan una necròpolis és o no cristiana: és aquí i no al camp on és més freqüent trobar làpides o mosaics sepulcral amb representacions o epígrafs clarament cristians. I és també a la ciutat on trobem la gran majoria dels sarcòfags esculpits i decorats amb temes de caràcter i iconologia cristiana i que, per tant, són de propietaris cristians. S'ha de dir que en contextos rurals també s'han trobat sarcòfags, però aquests solen aparèixer sense cap tipus de decoració ni inscripció. A més, hem de tenir en compte que és a les ciutats on es produeix (o si més no es documenta) el fenomen dels màrtirs, i per tant, no és estrany que s'hi construïxin basíliques i *martyria* que acaben generant importants necrò-

¹ Ens referim, evidentment, al jaciment del Bovalar (el Serós, Segrià), PALOL, 1989.

² Caldria veure si els transgressors de l'ortodòxia eren realment conscients de la seva actitud paganitzant, i quina responsabilitat hi tindria l'església, ROUGIER, 1989.

³ Un exemple el trobem en la seva obra *Paraensis ad penitentiam*, on Pacià es lamenta que els seus fidels conservin en les seves festes alguns trets clarament pagans.

polis cristianes en el seu entorn més immediat.⁴

Però, si quan parlem de les ciutats diem que aquestes conserven trets pagans dins de les mateixes comunitats cristianes, al camp aquesta situació és encara molt més accentuada i, a més, perdura molt més temps i molts cops fins a moments plenament medievals, tal com ens demostra la Necròpolis de Santa Maria de Cervelló,⁵ excavada a la roca i datable al segle XI, amb conduccions que connecten directament amb les tombes i que els seus excavadors han interpretat com a conduccions per fer libacions als difunts.

El motius que han fet al camp més poc inclinat a assimilar el cristianisme, han estat profusament tractats per molts autors, però nosaltres ens limitarem a assenyalar que és bàsicament en el món rural on trobem la major part de les capes socials humils, que eren els que menys atractius semblaven trobar en el cristianisme,⁶ sobretot a partir de la identificació aristocràcia/cristianisme. A això hi hem de sumar que les evidències arqueològiques no són sempre clares i el més freqüent en els àmbits rurals és trobar-nos amb petites necròpolis de dues a cinc o sis tombes i sense cap altre tipus d'estructura que ens doni més pistes per fer-ne una possible interpretació, i quan diem estructures ens referim bàsicament a edificis de tipus religiós, i concretament a llocs de culte. A més, aquestes necròpolis acostumen a estar espoliades, i per tant, desconeixem si contindrien o no aixovar, tot i que les poques que s'han pogut excavar amb una metodologia arqueològica han donat com a resultat una gran pobresa, pobresa que no té per què significar, però una mancança absoluta. També hem de dir que altres cops aquestes necròpolis rurals es troben associades a una capella, però molts cops, a través de les relacions estratigràfiques de les estructures, es constata que la necròpolis és anterior a la fundació de l'edifici.

Per altra banda, la necròpolis també podia disposar d'algun tipus de temple de fusta que no hagi deixat cap testimoni a causa de la fragilitat dels seus efímers materials constructius; en aquests casos, una acurada excavació arqueològica hauria de permetre detectar les U.E. negatives, és a dir, les rases

⁴ No cal insistir aquí en el conegut cas dels màrtirs i la necròpolis de Tàrraco, DELAMO, 1979.

⁵ RIU, 1982: 36.

⁶ UBIÑA, 1991.

o els forats de les possibles bigues de fusta que haurien constituït l'estructura mestra de l'edifici.

Abans de tancar aquest apartat, també cal fer referència a les esglésies privades fundades per senyors laics que no permetrien que cap individu de la "classe servil" (esclau o home lliure) fos enterrat dins d'aquest espai, per la qual cosa aquests es veurien obligats a formar les seves pròpies necròpolis, al marge dels rituals i la simbologia oficial. D'aquesta situació ss'n podrien derivar dues actituds contraposades per part d'aquests "no acceptats": per una banda, es podrien crear necròpolis cristianes al marge, com ja s'ha dit, de tota presència o simbologia pertanyent a l'ortodòxia catòlica, i per tant, molt difícils de detectar o interpretar per part dels arqueòlegs o historiadors, que, al cap i a la fi, no desitgem altra cosa que dos més dos sigui sempre igual a quatre; per altra banda, es podrien haver creat necròpolis totalment paganes, enllaçant amb tradicions anteriors a l'arribada del cristianisme⁷ i com a revulsiu a tot allò que tingués a veure amb els grans terratinents, és a dir, la classe senatorial, indissociable del fenomen de la cristianització.⁸

Aquest problema dels temples privats, però, està encara en una fase d'estudi molt incipient en el camp arqueològic i, de moment, és tractat des d'una òptica ja plenament medieval per investigadors com Bonassié.⁹

PROPOSTA D'UN ESQUEMA CRONOCULTURAL

En funció de la diversitat cultural i ritual dels diferents pobles que habi-

⁷ Aquestes serien la tradició indígena (ibera, en aquest cas) i la tradició romana. Però cal dir que en el món funerari iber, tot i haver-hi un important percentatge d'incineració, existeixen també casos d'inhumació, provinents i continuadors d'una tradició forjada al llarg de tota la prehistòria que els pobles incineradors del centre-nord d'Europa no van poder eradicar totalment. El mateix succeeix amb la tradició funerària romana.

⁸ UBIÑA, 1991.

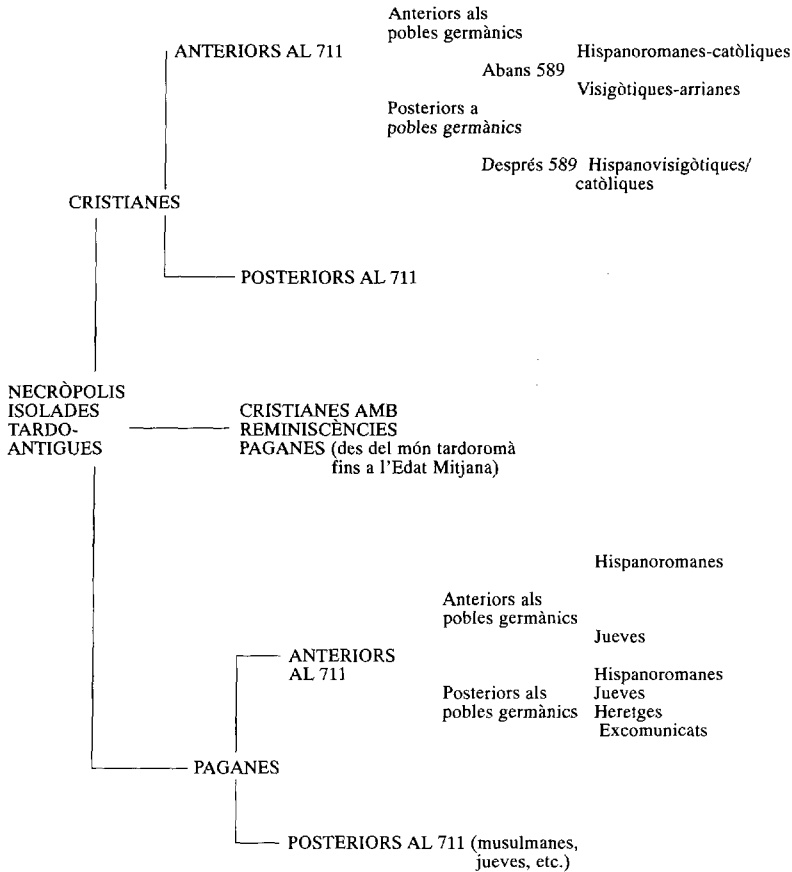
⁹ BONASSIÉ, 1993: 45 i 119. Segons les interessants observacions d'aquest autor, els primers edificis cristians construïts al camp són capelles privades aixecades pels grans propietaris en els seus dominis esclavistes. Aquesta dada és constatada també per l'arqueologia, amb exemples com els de la vila de Fortunatus, a Fraga (PALOL, 1994: 30). Bonassié afirma també que la cristianització fou "lenta, aleatòria i àrdua, a causa que aquests edificis situats en els dominis esclavistes no devien resultar molt atractius per als pagesos lliures dels voltants. Per tant, la cristianització dels camperols lliures arribaria a través del fenomen de l'eremitisme, i només després d'una llarga evolució tota la població rural acabaria confluint en els mateixos llocs de culte".

tares l'actual Catalunya en època tarδοantiga, pot proposar-se un esquema cronocultural, orientatiu i totalment obert, aplicable a aquelles necròpolis rurals isolades sense un context arqueològic prou definidor.

Abans de veure l'esquema, però, s'ha de tenir en compte que no tots els tipus proposats estan representats arqueològicament (de moment), per tant, podem parlar de "tipus hipotètics" o no documentats i de "tipus reals" o documentats.

L'esquema proposat és el següent:

NECRÒPOLIS RURALS ISOLADES A CATALUNYA

Si es fa una observació ràpida de l'esquema, es pot veure com els sectors més desenvolupats pertanyen a abans de l'arribada dels musulmans a la Península. Aquest fet és lògic si es té en compte la diversitat de religions i cultures que existiren durant l'època. L'arribada del poble d'Al·là, però, suposà la creació de dos bàndols clarament diferenciats: cristians i musulmans (autòctons i nousvinguts). A més, s'ha de tenir en compte que feia ja més de cent anys que existia a la Península una unitat confessional (III Concili de Toledo-589), si més no en l'àmbit oficial.

Si fem una anàlisi més detinguda, podem fer les següents observacions i hipòtesis de treball:

NECRÒPOLIS CRISTIANES:

Dins les necròpolis cristianes anteriors al 711, s'ha de diferenciar entre les anteriors als pobles germànics i les posteriors a aquests pobles. Les anteriors als germànics serien les corresponents a les primeres comunitats cristianes peninsulars. Cal tenir en compte que aquestes comunitats tindrien un caràcter bàsicament (potser, gairebé exclusivament) urbà, per tant, la gran majoria de les necròpolis d'aquest grup serien urbanes.¹⁰

El grup de les necròpolis cristianes posteriors als pobles germànics és el més diversificat, ja que hem de diferenciar entre abans i després del III Concili de Toledo. Abans del concili, hi haurien dues versions del cristianisme, l'arriana i la catòlica, amb dos rituals funeraris semblants però diferenciats, ja que l'arrianisme era la versió visigoda, mentre que el catolicisme era la versió hispanoromana. A més, és ben sabut que els arrians/visigots eren enterrats amb un aixovar relativament ric,¹¹ mentre

¹⁰ Un exemple paradigmàtic és la necròpolis paleocristiana de Tàrraco: DEL AMO, 1979.

¹¹ Per a les necròpolis arrianes, vegeu la necròpolis del Carpio de Tajo, RIPOLL, 1985. Aquesta necròpolis és també vàlida per il·lustrar el grup de les necròpolis catòliques posteriors al III Concili de Toledo, és a dir, les resultants de la unificació confessional.

que no succeïa el mateix amb els catòlics.¹²

En el cas concret de Catalunya, tenim un exemple força recent d'una necròpolis amb una datació posterior al 589. Es tracta de la necròpolis de Les Goges, a Sant Julià de Ramis (el Gironès).¹³ Molt possiblement ens trobem davant d'una necròpolis catòlica, pels elements que a continuació comentarem: es tracta d'una necròpolis isolada, ja que no està associada a cap temple ni a cap poblat, però l'elevat nombre de tombes (un total de 207 fosses simples) ens fa pensar en un poblament proper, potser important, però encara no localitzat ni arqueològicament ni documentalment; hem de tenir en compte que la necròpolis té una duració aproximada de 200-250 anys¹⁴ i que, per tant, les 207 tombes pertanyen a diferents generacions. Els excavadors afirmen que *"la seva ubicació semblaria correspondre amb el tipus d'indret més característic d'època visigoda per a l'establiment d'un cementiri: proximitat a una via de comunicació important (la Via Augusta) o un riu o riera (el Ter i el torrent de la Garriga), en un lloc lleugerament elevat i a la solana"*.¹⁵ Però, de fet, aquestes no tenen per què ser característiques exclusivament visigodes i es poden donar, de manera casual o intencionada, en altres necròpolis. Pel que fa a l'aixovar, només dues de les tombes en contenien: en una s'hi van trobar restes d'un recipient de vidre; en una segona, un collaret, dues monedes i un anell de bronze. Les monedes sembla que corresponen a Chindesvint, i per tant, són datables entre el 642 i el 653,¹⁶ tot i que, evidentment, poden tenir un llarg període d'amortització. L'anell també és datable dins d'aquest segle VII. Per tant, la necròpolis de Les Goges ens aporta les consideracions següents:

-Per una banda, l'avançada cronologia de mitjan segle VII ens situa

¹² A la necròpolis de Tàrraco, per exemple, d'un total de més de 2.000 sepultures, només dotze contenien aixovar, DEL AMO 1979. En canvi, podem trobar casos com Carpio de Tajo, RIPOLL, 1985, on després del 589 es continua enterrant amb aixovar (tot i que artísticament aquest aixovar tingui altres influències). Cal pensar que la conversió al catolicisme no va fer canviar de manera brusca, almenys inicialment, les estructures rituals de les necròpolis arrianes.

¹³ AGUSTÍ *et alii*, 1993.

¹⁴ AGUSTÍ *et alii*, 1993: 124.

¹⁵ AGUSTÍ *et alii*, 1993: 117.

¹⁶ AGUSTÍ *et alii*, 1993: 120.

dins d'un regne visigot ja plenament catòlic, si més no en un àmbit oficial i institucional.

-Per altra banda, el percentatge d'aparició d'elements d'aixovar és comparable al de qualsevol necròpolis cristiana catòlica, com ara la de Tàrraco, on, com ja s'ha comentat anteriorment, d'un total de més de dues mil sepultures només dotze contenien aixovar.

Dins d'aquest apartat, hem de citar, encara que sigui breument, el cas de la necròpolis del poblat del Bobalar, que, tot i no tractar-se d'una necròpolis isolada, ens aporta importants dades sobre les necròpolis rurals.¹⁷ Aquesta necròpolis es troba dins d'una basílica i al costat d'un poblat i té la peculiaritat de tenir elements arqueològics datables i associables de manera irrefutable al ritual cristià: un exemple el tenim en un sarcòfag que presenta una creu de tipus bizantí a la capçalera.¹⁸ Si trobéssim aquesta peça fora del context del temple basilical, en una d'aquestes necròpolis rurals isolades i indeterminables a les quals ens estem referint contínuament, no tindríem cap dubte que ens trobem en un àmbit cristià, però fins ara aquestes no són les peces més freqüents en les nostres necròpolis rurals isolades.

Per últim, caldria apuntar, encara que fos breument, la manca de necròpolis visigodes a Catalunya. ¿Problema d'investigació o mancança real? Abadal assenyala com a visigodes les necròpolis d'Empúries (Girona) i d'Estagell (Roselló),¹⁹ però E. Vives, des d'una òptica més moderna i des del punt de vista de l'antropologia física, realitza una sèrie de suggerents aportacions d'entre les quals cal citar textualment: *“Les característiques físiques dels visigots són encara imprecises, perquè es poden interpretar com a variacions del tipus descrit com a mediterrànid robust. D'altra banda, sembla lògic suposar que en tota la diàspora dels pobles germànics, pocs devien ésser els individus que havien conservat els trets dels nòrdics abans de fondre's en el món occidental. Les formes més pròximes als nòrdics es troben a llocs diversos, pel que fa a les caracte-*

¹⁷ PALOL, 1989.

¹⁸ PALOL, 1989: 19.

¹⁹ ABADAL, 1969: 44. L'obra d'Abadal és, sens dubte, meritòria i de referència obligada per al nostre estudi, però s'ha d'assenyalar que l'autor no exposa cap criteri per qualificar de visigòtiques aquestes dues necròpolis.

rístiques funeràries, i distants geogràficament entre ells, com Santa Maria de Lluçà, Santa Margarida de Martorell, Sant Vicenç d'Enclar i Santa Maria de Ripoll".²⁰

En resum, podem dir que, si susposem les dades de l'antropologia física, veiem com el tema dels visigots a Catalunya, des d'un punt de vista historicoarqueològic, queda totalment obert i pendent d'estudis aprofundits que en permetin una revisió actualitzada: no hem de caure en l'error, una i altra vegada, d'etiquetar com a visigot un jaciment pel sol fet de tenir una cronologia dels segles VI-VII, o bé per tenir algun element de la cultura material d'influència visigòtica.²¹

NECRÒPOLIS CRISTIANES AMB REMINISCÈNCIES PAGANES:

Si bé aquest és un grup intermedi entre les necròpolis cristianes i les paganes, podem sospitar, amb un mínim marge d'error, que és aquí on cal emmarcar una part important de les necròpolis rurals isolades. Sí més no, cal pensar que totes les poblacions o grups poblacionals convertits a la nova religió passaren una fase de transició, més o menys llarga, amb aquestes característiques. Fins i tot, podem arribar a pensar que algun grup es quedà de manera permanent en aquesta fase transitòria i no evolucionà fins a la total permeabilització del cristianisme ja en la Plena Edat Mitjana,²² tot i que aquesta evolució no té per què comportar necessàriament un abandona-

²⁰ VIVES, 1990: 169.

²¹ Un exemple que il·lustra aquest problema és el jaciment del Bobalar: PALOL, 1989: 9 *"La realitat de la convivència d'un poblament humà de característiques materials que en diríem visigòtiques amb un temple clarament de tradició i esquema romanocristià i mediterrani té una àmplia significació, ja que pot explicar-nos el caràcter del poblament i lligar l'establiment humà amb la vella tradició cristiana previsigòtica, és a dir, amb les seves mateixes arrels. La coexistència de la basilica i el poblat ens explica, de manera clara, els orígens no germànics -és a dir, no visigòtics- del poblament, malgrat l'aspecte visigòtic dels elements de la seva cultura material."*

²² Com molt bé assenyala E. Riu, *"Els cementiris parroquials van ser un dret eclesiàstic d'ordre senyorial [...], el seu ús generalitzat comptà amb resistències i va haver d'imposar-lo la jerarquia eclesiàstica"*, RIU, 1989: 269.

ment total i definitiu de totes les formes rituals anteriors.²³

NECRÒPOLIS PAGANES:

D'entrada, i d'acord només amb a l'observació del registre arqueològic i de les escasses evidències de la cultura material, la gran majoria de les necròpolis de l'actual Catalunya s'han de considerar de naturalesa pagana. És clar que aquesta observació, però, no ens ha de fer ignorar el món espiritual que s'amaga darrera de cadascuna d'aquestes necròpolis: evidències indirectes, com ara l'orientació E-W de les tombes, o bé la mateixa manca d'aixovar, potser ens assenyalen un ritual cristià.

Així doncs, haurem de parlar de paganisme com a tal només quan l'arqueologia així ens ho mostri de manera explícita, i diferenciar de manera clara entre el paganisme d'arrel romana i el paganisme reflectit en tradicions no romanes, com ara la jueva, o bé la musulmana ja en dates posteriors al 711. Les necròpolis paganes d'arrel romana o hispanoromana són, en principi, fàcilment identificables, però no així les jueves. Ens hem de desplaçar fins a ple segle XIV, i en un context urbà, per tenir dades arqueològiques segures d'una necròpolis jueva a Catalunya.²⁴ Segurament, també n'existeixen en l'àmbit rural per a època tardoromana, però el fet que el ritual d'enterrament sigui similar al cristià en dificulta força la diferenciació i posterior identificació.²⁵ Només l'aparició d'objectes personals i restes epigràfiques, com en el cas de Montjuïc, i sempre que l'excavació es faci de manera metòdica, ens ha de permetre aïllar aquest tipus de necròpolis.

Pel que fa a necròpolis musulmanes, citem la del Pla d'Almatà com a exemple de ritus clarament identificable: orientació sud-oest (cap) a nord-

²³ RIU, 1982: 29. En un espai geogràfic i temporal més allunyat, tenim un exemple de pervivència d'aixovar ceràmic. Es tracta d'una fossa col·lectiva del segle XVII localitzada a l'ermita de Kurtzio, a Bermeo (Bilbao), on trobem un individu amb un bol de ceràmica vidriada al costat del fèmur, GARCIA, 1988: 235.

²⁴ ROMANO, 1993-94. Ens referim, evidentment, al cementiri de Montjuïc.

²⁵ Efectivament, els jueus tenien com a norma la inhumació; el cadàver s'havia de vestir amb un sudari blanc i calia dipositar-lo en un taüd de fusta, ROMANO, 1993-94: 295.

est (peus), amb la cara orientada cap al sud-est, és a dir, cap a la Meca.²⁶

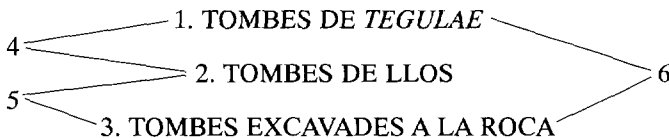
CONCLUSIONS I PROPOSTES DE TREBALL

- Podem veure com, a l'actual Catalunya, a causa de la manca de projectes de recerca sistemàtics i continuats, es fa difícil emmarcar moltes de les nostres necròpolis tardoantigues dins de l'esquema teòric proposat en la primera part del treball. És més: es fa difícil ja d'entrada arribar a establir cronologies fiables, amb marges amplis de segles. Com a màxim, podem establir cronologies relatives aproximades que, per la seva poca definició, no ens permeten aproximar-nos de manera segura al ritual practicat -tot i que alguns cops es pugui arribar a intuir de manera més o menys clara.

A més, el mal estat generalitzat de les necròpolis d'aquesta època, sigui a causa de les reutilitzacions, o sigui a causa de les actuacions furtives, dificulta en gran manera qualsevol coneixement objectiu que puguem tenir sobre l'aixovar, la disposició de l'esquelet, la seva orientació...

- Coneixem poquíssimes necròpolis cristianes rurals a Catalunya, i quan comencen a aparèixer de manera segura ho fan en moments ja tardans i sempre dins d'un marc arquitectònic religiós molt ben definit, com és el de les capelles romàniques. Algunes d'aquestes necròpolis, però, presenten pervivències clarament paganes en el seu ritual, i és per això que ens hem de plantejar de nou quina va ser la veritable incidència del cristianisme en el món rural durant l'antiguitat tardana.

- La qüestió tipològica ja ha estat tractada de manera extensa en altres treballs.²⁷ Aquí ens limitarem a proposar un senzill esquema amb sis tipus bàsics, segons el seu material constructiu:

²⁶ GIRALT et alii, 1995: 117.

²⁷ SALES, 1994.

L'esquema ens mostra com, a partir de la combinació dels tipus 1, 2 i 3, es poden crear els tipus 4, 5 i 6. El tipus 6, resultant de combinar 1 i 3, no ens consta que s'hagi documentat encara.

L'esquema, a grans trets, pretén també fer una ordenació cronològica, essent l'1 el tipus més antic i el 5 el més modern. El 6 quedaria en una fase indefinida, si tenim en compte que les *tegulae* són els materials que en principi ens poden donar datacions més antigues i que les tombes excavades a la roca poden arribar a cronologies del XII.²⁸ El que sí sembla clar -i això és el que pretén reflectir l'esquema- és que, en l'etapa cronològica intermèdia durant la qual les *tegulae* van perdent importància -enfront de la potenciació progressiva de les tombes excavades a la roca-, tenim les tombes de llosa que sembla que es mantenen en importància des que es comencen a documentar al segle IV²⁹ fins a la seva progressiva desaparició ja a la Baixa Edat Mitjana. Bona prova d'això és que les trobem associades amb tombes de *tegulae*, per un cantó, i amb tombes excavades a la roca, per un altre.³⁰

En l'aspecte tipològic, hem de destacar també que les tipologies de formes cristianes són paganes en els seus moments inicials, i, per tant, la majoria de les vegades una tipologia per si sola no ens podrà donar cap informació cronocultural si no es troba acompanyada d'altres elements definidors.

- Sembla que l'ocupació visigoda a Catalunya va ser gairebé nul•la en l'àmbit popular i rural,³¹ i de fet les dades extretes de les necròpolis no s'oposen a aquesta tesi, tot i que no s'ha de descartar que futures troballes puguin fer canviar aquest panorama en major o menor mesura.

- La futura investigació hauria de tendir cap a projectes que no con-

²⁸ Així mateix, les *tegulae* es fabriquen encara en ple segle XI i les tombes excavades a la roca comencen a documentar-se a partir del segle VI-VII, BOLÓS/PAGÈS, 1982: 78.

²⁹ Tot i que aquest tipus es documenta inicialment en contextos urbans, DEL AMO, 1979: 35, també el trobem documentat en contextos rurals a partir del IV-V, SALES, 1995 i SALES/SERRA, 1995.

³⁰ Vegeu la necròpolis de Can Grimau (Odena, Barcelona), CARMONA/PEDRAZA, 1993: 37; com a exemple de combinació de sepultures amb lloses i sepultures amb *tegulae*. Per veure sepultures excavades a la roca al costat de sepultures de lloses, ens podem desplaçar fins a Mas Albesa, Viver i Serrateix, el Berguedà, CATALUNYA ROMÀNICA, vol. XII.

³¹ ABADAL, 1969.

sideressin les necròpolis com a un fenomen historicocultural aïllat, sinó com a part del sistema simbolicoritual d'un grup. Per tant, aquests projectes, interdisciplinars, haurien de preveure en el seu programa, sobretot en contextos rurals, una recerca paral·lela dels hàbitats i dels llocs de producció associats a les necròpolis per tal de proporcionar una visió més global del món tarδοantic. Mentre es continuï amb una línia de recerca sectorial, les informacions obtingudes podran ser vàlides, noves, però també incompletes i aïllades del seu context més immediat.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL I DE VINYALS, Ramon de (1969). *Dels visigots als catalans. La Hispània visigòtica i la Catalunya carolíngia*, Edicions 62, Barcelona
- AGUSTÍ *et alii* (1993). La necròpoli de les Goges (Sant Julià de Ramis, Gironès), dins *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*, Barcelona.
- ALMAGRO BASCH, Martín; SERRA RAFOLS, José de C.; COLOMINAS ROCA, José (1945). *Carta Arqueológica de España*, Barcelona, CSIC, Madrid.
- AMO, María Dolores del (1979-1989). *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona*. 2 volums, Diputació de Tarragona/ Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona.
- BOLÓS I MASCLANS, Jordi; PAGÉS I PARETAS, Montserrat (1982). Les sepultures excavades a la roca, dins *Necrópolis i sepultures medievals de Catalunya*, Acta Mediaevalia, Annex 1, Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona.
- BONASSIÉ, Pierre (1993). *Del esclavismo al feudalismo en Europa occidental*, Crítica/Historia Medieval, Barcelona.
- BOSCH, Josep Maria, i VALLÉS, Jordi (1987). Sepultures tipus cista de lloses i/o tegulae a Catalunya: Hipòtesi interpretativa, dins *II CAME*, vol. III, p. 327-338, Madrid.
- CARMONA TÉLLEZ, Pere; PEDRAZA JORDANA, Lluís (1993). Cal Grimau, Odena, dins *Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya. Època romana i antiguitat tardana*. Campanyes 1982-1989, Barcelona.
- DAURA I JORBA, Antoni; PARDO I CIRCUNS, Dolors (1992). Restes

- romanes baix imperials a la conca mitjana-alta del riu Llobregat, dins *Estrat*, núm. 4, Secció d'Arqueologia del Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada.
- GIRALT *et alii* (1995). Intervencions arqueològiques al Pla d'Almatà (Balaguer, la Noguera), dins *Tribuna d'Arqueologia 1993-1994*, Barcelona.
- GARCÍA CAMINO, Iñaki (1988). Arqueología urbana en Bizkaia: las excavaciones en Bermeo, Muniga y Bilbao, dins *Kobie*, núm. 17, Bizkaiko Foru Aldundia, Bilbao.
- JULIÀ, Josep Ramon; KLIEMANN, Katia (1992). Excavacions arqueològiques a la Plaça Vella d'Artés (Bages), dins *Arqueologia i patrimoni a la Catalunya interior. Últimes investigacions*, Miscel·lània d'Estudis Bagencs, núm. 8, Centre d'Estudis del Bages, Manresa.
- MUSSET, Lucien (1982). *Las invasiones. Las oleadas germánicas*, Labor, Nueva Clío, núm 12, Barcelona.
- OLLICH, Imma; RAURELL, Sebastià (1989). Tombes de llosa als turons de la plana de Vic: Una població alt medieval per cristianitzar?, dins *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
- PALOL, Pere de (1989). *El Bovalar, Seròs, Segrià*. Dept. de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- PALOL, Pere de (1994). L'arqueologia cristiana hispànica després del 1982, dins *Actes de la III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona.
- PALOL, Pere de, i RIPOLL, Gisela (1988). *Los godos en el occidente europeo*, Encuentro, Madrid.
- RIPOLL, Gisela (1985). *La necrópolis visigoda del Carpio de Tajo (Toledo)*, EAE, 142, Ministerio de Cultura, Madrid.
- RIU BARRERA, Eduard (1989). Temples i espai feudal des de l'arqueologia, dins *Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Barcelona.
- RIU RIU, Manuel (1989). *L'arqueologia medieval a Catalunya*, Els Llibres de la Frontera, Barcelona.
- RIU RIU, Manuel (1982). Alguns costums funeraris de l'Edat Mitjana a Catalunya, dins *Necrópolis i sepultures medievals de Catalunya*, Acta Maedievalia, Anex 1, Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona.

- ROMANO, David (1994). Fossars jueus catalans, dins *Acta Mediaevalia 14-15*, Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona.
- ROUGIER, Louis (1989). *El conflicto del cristianismo primitivo y de la civilización antigua*, Ediciones Nuevo Arte Thor, Barcelona.
- SALES I CARBONELL, Jordina (1994). Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia, dins *Acta Mediaevalia 14-15*, Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona.
- SALES I CARBONELL, Jordina (1995). *Excavació d'urgència a la Necròpolis del Serral (Santa Maria de Miralles, Anoia)*, memòria inèdita.
- SALES I CARBONELL, Jordina, i PEDRAZA I JORDANA, Lluís (1993). La necròpolis de la Vinya del Tallaret, dins *Estrat* núm. 6, Secció d'Arqueologia del Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada.
- SALES I CARBONELL, Jordina, i SERRA I GARCIA, Josep (1995). *Excavació d'urgència a la Necròpolis de Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)*, memòria inèdita.
- TED'A (1987). *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*, Ajuntament de Tarragona, Tarragona.
- UBIÑA, J. F. (1991). Aristocràcia provincial y cristianismo en la Bética del siglo IV, dins *La Bética en su problemática histórica*, Universidad de Granada.
- VIVES I BALMAÑA, Elisenda (1990). *La població catalana medieval. Origen i evolució*, Eumo, Vic.

*Per tenir una panoràmica més completa, cal també consultar els volums publicats de l'obra enciclopèdica CATALUNYA ROMÀNICA, on es dona notícia de diverses necròpolis rurals isolades, tot i que des d'una òptica completament medievalista.